

The reforms of Qazi-Isa Savoji during of Sultan Yaqub Aq-Qoyunlu:

The passing from the Mongolian tradition to the Iranian tradition

Esmail Hassanzadeh*

Abstract

Reforms are one of the management solutions and increasing the ability of governments has been considered for a long time. But the nature, methods, manner and extent of its implementation were determined according to the needs of the society. The elites of Aq-Qoyunlu made reforms in three stages, one of these reforms was carried out during the period of Sultan Yaqub and with the efforts of Qazi Isa Savoji Sadr. Judge Isa's reforms are a continuation of the reform process of Hassan the king. On the one hand, the Mongol order was weakened by the fall of the Mongol governments and did not meet the needs of the Iranian society. On the other hand, Iranian society had made a big leap towards the revival of Iranian-Islamic traditions. Because he saw the cure for his pains in these traditions. By analyzing the ambiguity of the historical narratives of this period, this article tries to analyze the background, causes, nature and obstacles of Qazi Isa Savoji's reforms. Although the Qazi reforms can be seen as a link of intellectual continuity and historical necessity of reforms in Iran; But the harmony of the interests of some Iranian (religious scholars) and Turkish (soldiers) social groups in the continuation of the Mongol tradition provided the failure and destruction of the factors of these reforms. The findings show that the dominance of the chiefs of the provinces and the cooperation of the scholars and Fiefholders with them was an important obstacle in the success of the reforms. Historical data showed that the reformers, unlike the opposition, did

* Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran,
E.hassanzadeh@alzahra.ac.ir

Date received: 19/12/2023, Date of acceptance: 27/09/2025

not have popular support. They had started reforming based on the power of the government and the consent of the Sultan. But the power of the sultan was not enough in the clan-based political system. The sultan did not have superior power without the accompaniment of tribal leaders.

Keywords: Iran, Aq-Qoyunlu, Sultan Yaqub, Qazi-Isa Savoji, reform.

Introduction

Reforms are considered one of the main tools in the process of creating changes in the structures of society and transitioning to a desirable state. Governments are faced with various issues that must be resolved in some way. Reforms have long been a management strategy and an increase in the capabilities of governments, and have been the focus of the power elite. However, the nature, method, manner and scope of its implementation were determined according to the needs of society.

During the transition period, the process of transformation is random, scattered and unpredictable, shallow, costly and violent. Reforms are self-organizing in adapting structures to new conditions; this does not mean that reforms arise spontaneously and are self-generated, but rather that the birth of reforms requires reformist and development-minded elites. Elites assess the existing situation, adapt the efficiency and inefficiency of existing structures to the conditions, and prepare to deal with the crisis. Of course, anti-reform elites also play a pivotal role in postponing changes. So reforms, meaning creating transformation and changing the status quo or part of it, endanger the interests of certain segments of society, and this in turn leads to reaction and resistance.

Materials and Methods

The period of the Aq-Qoyunlu is one of the periods in which reform measures can be clearly identified. The reforms of this era can be divided into three periods, considering the time element and content:

The reforms of the period of the rule of Hasan Padeshah, with a financial and commercial nature, which led to the formulation of the "Law of Hasan Padeshah". 2- The reforms of the period of Yaqub, initiated by Judge Safi al-Din Isa Savoji, with a political-military, financial and territorial nature. 3- The reforms of the period of Sultan Ahmad, initiated by Nogtehci Oghli, with a political-military, financial and territorial nature. These three periods of reforms with a similar nature are links in a

chain of reformist thinking and policy that was formed in a sensitive period of transition. With the Islamization of the later Ilkhanites, the process of transition of Iranian society from the Mongol order to the Iranian order began.

The main factors that led to and intensified this process can be considered the weakening of the Mongols' military dominance, their familiarity with urban culture, the ineffectiveness of Yasaei culture in responding to new needs, the revival of Iranian culture, and the promotion of Shiism and Sufism, etc. The result of these factors was "doubt" in the procedures, common customs, and the set of laws established under the title of Yasa, and doubt in powerful personalities. The Mongol order in Islamic society, under cultural pressure, suffered from "doubt" in its managerial and legitimacy-building capabilities. "The doubt" gradually spread from the Yasaei sub-order to two other sub-orders and ultimately led to the collapse of the Mongol macro-order. However, since the discourse of any order is mixed into the textures of society, its separation and elimination are not possible at the speed of the collapse of the macro-order. Removing the sediments of discursive dominance from the context of society required time. With the decline and collapse of the Mongol macro-order, the Iranian macro-order was replaced with new characteristics and functions.

The Aq-Qoyunlu elites undertook reforms in three stages, one of which was carried out during the reign of Sultan Yaqub and was carried out by Qazei Isa Savoji Sadr. Qazi Isa's reforms were a continuation of the reforms of King Hassan's reign. On the one hand, the Mongol order was weakened with the fall of the Mongol governments and did not meet the needs of Iranian society, especially the power elite. On the other hand, Iranian society had taken a great leap towards the revival of Islamic-Iranian traditions. Because it saw the cure for its pains in these traditions.

Network of reforming elites Reforms are not a random phenomenon, but rather a deliberate one that requires reforming elites who believe in and build institutions in line with the goals, power-building, and legitimizing ideology. The existing institutions are often inefficient and weak, and the agents are often not convinced of reforms due to their habit or interest in them. Judge Isa, who was the first person to reform in theory and the second person to implement it, began to lay the groundwork for reforms with awareness of the necessity and need for governance. The sources list the names of several prominent figures and several low-level supporters of the reforms. Sultan Yaqub and Suleyman Beycan Oghlu (Atabek), the Sultan's father-in-law, and the Emir of the Divan, were the main supporters of the reforms. Among the kinship center, Imam al-Din Sheikh Ali, the elder brother of

Qazi Isa and his deputy in the affairs of Iraq and Persia, Sheikh Najm al-Din Masoud Parvanchi, the nephew of the judge and confidant of Sultan, Qazi Zia al-Din Noorullah Savoji, the nephew of Qazi Isa and the judge of Iraq and Persia, can be mentioned. Other prominent supporters of the reforms include Sheikh Abu Ishaq Neirizi, the judge and Sadr of Shiraz, Amir Abdul Wahab, the judge of Tabriz, Shah Sharaf al-Din Mahmoud Deylami, the minister of the Sultan, Hussein bin Mou'in Meybudi, the judge of Yazd and the originator. The process and nature of reforms A reformer must have the necessary political skills to fill gaps, manage social forces, manage financial resources, manage influence, determine priorities, and select various components of reforms. Qazei Isa, with his civil and political activist background, had the ability and background to understand the complexity of political affairs in two decades of social changes. The defeat of Tarjan, the Ughrullu-Muhammad rebellion, and the failure of Sultan Khalil's reform policies due to numerous rebellions by the princes and tribal nobles of the alliance had exposed the vulnerability of the foundations of Iranian society, namely the crisis of political influence and the financial crisis. It can be inferred from the existing narratives that he prioritized "influence management" because the crisis of influence had deepened the existing ruptures in society.

Discussion and Results

Considering this, his reforms can be evaluated and explained at two levels and stages. Political reforms the first stage of political reforms was to overcome the "crisis of influence". The tribal structure of the Aq-Qoyunlu union had essentially imposed a dispersion of power on the political system. The tribal powers scattered in the provinces enjoyed relative independence in behavior and performance.

Social and economic reforms: The reforms at this stage were implemented with different tactics and at two different but successive levels. At this stage, the judge acted in terms of shock tactics and in terms of nature at the social/religious and economic/financial-territorial levels. It is a little difficult to distinguish the boundary between the two levels of reforms. Because social reforms also include land reforms. The nature of the first level of reforms was also related to the field of Sharia. Therefore, the author named the first level social/religious and the second level economic/financial-territorial.

Serious obstacles to the reforms were the connection of the interests of tribal leaders and local landowners and religious figures in the sphere of the Mongol order.

395 Abstract

The landownership of tribal chiefs and military commanders, which was a natural consequence of the tribal policy of granting *sivuoorghal*, prevented the initiation and continuation of any reformist measures. The extent of the Shah's influence and decrees also faced obstacles and limitations. The landowning nobility prevented the success of the reformers by forcing farmers and peasants to organize a collective protest in front of the provincial court. Scholars and Sufis also questioned the religious legitimacy of the reforms, each from their own perspective and behavior. In general, Qazei's reforms can be considered a detail-oriented reform that is focused on intra-systemic transformation. His reforms aimed at preserving and empowering organized structures so that he could implement his thinking within these structures. The reality is that it is not correct to agree with Khunji and consider his reformist policies personal, but rather complicated the recognition of the factors and necessity of reforms or to deny or hide social needs. While the connection of reforms with the foundations of society led to a deepening of the necessity of reforms. Also, the personalism of reforms led to the neglect of its shortcomings and shortcomings, and consequently, social dissatisfaction was reduced to personal dissatisfaction or excess, which collapsed with the murder of the reformer. On the other hand, rejecting the criticisms of the opponents with the accusation of personalism is equally harmful. Because it blocks the way for any criticism. All social groups, from military emirs and scholars to the masses of the people, expressed joy at the death of the Sultan, the brutal murder of Qazei Isa and Sheikh Ali, and considered the murder to be the result of oppression and tyranny. This article, by analyzing the historical narratives of this period, tries to analyze the background, causes, nature and obstacles to the reforms of Qazi Isa Savoji.

Conclusion

Although the reforms of the judge can be considered as a circle of intellectual continuity and historical necessity of reforms in Iran; But the coordination of interests of some Iranian (religious scholars) and Turkish (military) social groups in the continuation of the Mongol order ensured the failure and destruction of the factors of these reforms. The findings show that the Iranian political arena feels the need for reformist elites more than ever before.

Bibliography

Bashirieh, Hossein (2002), Introduction to the Sociology of Iran, Tehran, Negah Moasar Publishing

- Petrushevsky, A., P. (1979), *Iran in the Middle Ages*, translated by Sirous Izadi and Hossein Tahveili, Tehran, Dunya Publications.
- Hassanzadeh, Esmail (1990), *The Government of the Turkmen of Qara-Quyunlu and Aq-Quyunlu*, Tehran, Samt.
- Hassanzadeh, Esmail (1990), "The Tribal Structure of Turkmen Governments and Political Instability", *Journal of Iranian History*, Shahid Beheshti University, No. 5/68, pp. 93-116.
- Javadsakha, Mehdi (2017), "The Jurisprudent-Bureaucrats and the Reforms of Yaqub Aq-Qoyunlu", *Journal of the History of Iran after Islam*, University of Tabriz, vol. 8, no. 15, pp. 119-141;
- Seyed Hosseinzadeh, Hoda (2015), *Forgotten History: Iran during the reign of Sultan Yaqub Aq-Qoyunlu*, Tehran, History of Iran.
- Khwandmir (1983), *Habib al-Seiar*, by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran Khayyam. Vol. 4.
- Khunji Isfahani, Fadlullah ibn Ruzbihan (1992), *Tarikh-I Alam Arayi Amini*, edited by John Woods, London, The Royal of Asiatic Society Studies.
- Rezazadeh Langaroudi, Reza (1995), "The Economic Policy of Ahmad Aq Qoyunlu", *Islamic Research Journal*, no.1, pp. 101-119.
- Rumlu, Hassan Beg (2005), *Ahsan Al-Tawarikh*, edited by Abdolhossein Navaei, Tehran, Asateir.
- Dinparast, Vali and Hassanzadeh, Esmail (2013), "Reforms or the Code of uzun Hassan in the Establishment of the Iranian Order", *Journals of the History of Iran after Islam*, University of Tabriz, Volume 4, no. 7, pp. 51-77.
- Fayaz-Anush, Abolhasan (2007), "Reforms of Gazi Safi al-Din Isa Savji during the reign of Sultan Yaqoob Aq Qoyunlu (883-896 AH)", *Journal of History of Iran and Islam*, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Lorestan, , no. 1, pp. 87-110
- Fayaz-Anush, Abolhasan (2009), "Mir Hossein Meybodi (D. 911 AH) A Historical Recognition", *Historical Researches*, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Vol.2, no.7, pp. 93-116.
- Gulshani, Mohy (1982), *Manaqib Ebrahim Gulshani*, edited by Shملهzadeh Ahmad Gulshani, edited by Tahsin Yazici, Ankara, Turkish History Association.
- Laure, Robert H. (1994), *Perspectives on Social Change*, translated by Seyyed Kavous, Seyyed Emami, Tehran, Academic Publishing Center. Munshi Qazvini, Budaq (1999), *Jawhar al-Akhbar*, edited by Mohsen Bahramnejad, Tehran, Written Heritage.
- Meyodi, Qazi Hossein ibn Mouein al-Din (1997), *Monshaat-E Meybodi*, edited by Nosratollah Foruhar, Tehran, Nuqta Perss and Miras-i Maktub.
- Wasefi, Zeyn al-Din Mahmud (1960), *Bada'e al-Waq'a'e*, Tehran, Iran Cultural Foundation Publishing.
- Huntington, Samuel (1996), *Political Order in Changing Societies*, translated by Mohsen Salasi, Tehran, Alam Publishing.
- Minoresky, v(1964) "The Aq-Qoyunlu and Land Reforms", *Iranica Twenty Article*, University of tehran, pp237-241.

397 Abstract

Barkan, Omer lutfi(1941)“Osmanli devrinde Akkoyunlu hukumdari Uzun Hasan beye ait kanunlar”
tarih Vesikalari,Ankara,c.1,n.2,ss.91-106 ve c.3,ss.184-197.

Woods, John.E (1976), The Aqqyunlu clan, confederation Empires, the university of Utah press
salt lack city.

پښتونستان د علومو او مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اصلاحات قاضی عیسی ساوجی در زمان سلطان یعقوب آق قویونلو: گذار از سنت مغولی به سنت ایرانی

اسماعیل حسن زاده*

چکیده

اصلاحات از راهکارهای مدیریتی و افزایش توانمندی حکومت‌ها، از دیرباز مورد توجه نخبگان قدرت بود است. اما ماهیت، روش، چگونگی و گستره اجرای آن بنا به ضرورت‌های جامعه تعیین می‌شد. نخبگان آق‌قویونلو در سه مقطع دست به اصلاحات زدند که یکی از این اصلاحات دوره سلطان یعقوب و به همت قاضی عیسی ساوجی صدر انجام شد. اصلاحات قاضی عیسی در تداوم اصلاحات دوره حسن پادشاه بود. از یک سو، سنت مغولی با سقوط حکومت‌های مغولی تضعیف شده و جوابگوی نیازهای جامعه ایرانی به ویژه نخبگان قدرت نبود. از سوی دیگر، جامعه ایرانی جهش بلندی به سوی احیاء سنت‌های اسلامی-ایرانی برداشته بود. زیرا علاج دردهای خود را در این سنت‌ها می‌دید. این مقاله با تحلیل مضمونی روایت‌های تاریخی این دوره، سعی دارد زمینه، علل، ماهیت و موانع اصلاحات قاضی عیسی ساوجی را مورد تحلیل قرار دهد. هرچند اصلاحات قاضی را می‌توان به عنوان یک حلقه از تداوم فکری و ضرورت تاریخی اصلاحات در ایران دانست؛ اما هم‌آهنگی منافع برخی از گروه‌های اجتماعی ایرانی (عالمان دینی) و ترکی (نظامیان) در تداوم سنت مغولی، شکست و نابودی عوامل این اصلاحات را فراهم ساخت. یافته‌ها نشان می‌دهد، غلبه سران ایلات به قدرت و همکاری علما و سیورغال داران با آنان، مانع مهمی در کامیابی اصلاحات بود. داده‌های تاریخی نشان داد که اصلاحگران بر خلاف مخالفان از حمایت مردمی برخوردار نبود. آنان باتکیه بر قدرت حکومتی و موافقت سلطان

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران. E.hassanzadeh@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

به اصلاح دست زده بودند. اما قدرت سلطان در نظام سیاسی مبتنی بر ایل کفایت نمی‌کرد. سلطان بدون همراهی سران ایلات از قدرت برتر برخوردار نبود.

کلیدواژه‌ها: «ایران»، «آق‌قویونلوها»، «سلطان یعقوب»، «قاضی عیسی ساوجی»، «اصلاحات».

۱. مقدمه

اصلاحات یکی از روش‌های ایجاد دگرگونی در ساختارهای جامعه و گذار به وضع مطلوب تلقی می‌شود. حکومت‌ها با مسایلی مختلف روبرو هستند که باید به نحوی آنها را فیصله دهند. شکل و ماهیت راه حل مسایل متفاوت، تابعی از موقعیت و جایگاه جامعه در فرایند تحولات تاریخی است. در دوران گذار، فرایند تحولات اتفاقی، پراکنده و پیش‌بینی‌ناپذیر، کم‌عمق، پرهزینه و پرخشونت است. ائتلافات و اتحادهای این دوران غیرقابل اعتماد، گذرا و شکننده‌اند (بشیریه، ۱۳۸۱: ۱۷۸). اصلاحات در تطبیق ساختارها با اوضاع جدید، خودسامان عمل می‌کند (هانتینگتون، ۱۳۷۵: ۴۹۷-۴۹۸) البته منظور این نیست که اصلاحات خودبخود پدید می‌آیند و خودزا هستند، بلکه زایش اصلاحات نیازمند نخبگان اصلاحگر و توسعه‌باور است. نخبگان اوضاع موجود را ارزیابی کرده، میزان کارآمدی و ناکارآمدی ساختارهای موجود را با شرایط تطبیق داده و برای مقابله با بحران آماده می‌شوند. البته نخبگان ضد اصلاحات نیز در به تعویق انداختن دگرگونی‌ها نقش محوری دارند (لاور، ۱۳۷۳: ۱۷۴). پس اصلاحات به معنی ایجاد دگرگونی و تغییر وضع موجود یا بخشی از آن، منافع قشرهایی از جامعه را به خطر می‌اندازد و این خود به واکنش و مقاومت می‌انجامد.

اندیشه و سیاست اصلاحی در ایران سابقه دیرینه‌ای دارد و به طور کل در هر دوره یک یا چند مصلح (خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی و خواجه غیاث‌الدین پیراحمدخوافی و دیگران) با توانمندی‌های بالقوه و بالفعل مادی و فکری متفاوت ظهور کرده و راه حل‌هایی برای تغییر وضع موجود یا برون رفت از بحران ارائه داده‌اند. با توجه به ماهیت هر می قدرت، نخبگان اصلاحگر و ضد اصلاحات هر دو از قشرهای بالای وابسته به قدرت برخاسته‌اند. (دین پرست و حسن زاده، ۱۳۹۲: ۷۷-۵۱)

حاکمیت آق‌قویونلوها از جمله دوره‌هایی است که می‌توان اقدامات اصلاحی در آن را بوضوح شناسایی کرد. اصلاحات این عصر با توجه به عنصر زمان و محتوی می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: ۱- اصلاحات دوره حکومت حسن پادشاه با ماهیت مالی و تجاری که به

تدوین «قانون حسن پادشاه» انجامید. ۲- اصلاحات دوره یعقوب با ابتکار قاضی صفی‌الدین عیسی ساوجی با ماهیت سیاسی- نظامی و مالی و ارضی ۳- اصلاحات دوره سلطان گوده‌احمد با ابتکار نقطه‌چی اوغلی با ماهیت سیاسی- نظامی و مالی و ارضی. این سه دوره اصلاحات با ماهیت مشابه، حلقه‌های یک زنجیره تفکر و سیاست اصلاحی است که در یکی از دوران حساس گذار شکل گرفته بود.

برجستگی تفکر و سیاست اصلاحی در این دوره موجب شده تا پژوهشگران هر یک از ادوار سه گانه را مورد توجه قرار دهند. بارکان محقق ترک (۱۹۴۱)، پطروشفسکی (۱۹۴۲)، مینورسکی (۱۹۶۴)، رضازاده‌لنگرودی (۱۳۷۴)، حسن‌زاده (۱۳۷۹)، فیاض‌انوش (۱۳۸۶)، سیدحسین‌زاده (۱۳۹۲)، دین‌پرست و حسن‌زاده (۱۳۹۲)، مهدی جوادسرخا (۱۳۹۶) پژوهش‌هایی به سامان رسانده‌اند. از پژوهش‌های بالا تحقیقات مینورسکی، حسن‌زاده، فیاض‌انوش و سیدحسین‌زاده و جوادسرخا با موضوع و محتوی مقاله حاضر همگرایی‌هایی دارد. مقاله مینورسکی، که سیاست اصلاحی ادوار سه گانه را مورد ارزیابی قرار داده، از حیث تقدم بر دو پژوهش بعدی فضیلت دارد و در زمان خود پژوهشی ارزنده تلقی می‌شد و بر پژوهش محققان بعدی جهان تاثیر انکارناپذیر گذاشته است، اما امروزه با توجه به چاپ منابع متعدد این دوره، حرف قابل توجهی ندارد. مینورسکی در قسمت اصلاحات دوره یعقوب، روایت روزبهان‌خنجی در کتاب عالم‌آرای امینی را بازنویسی، خلاصه و بدون تحلیل منتشر کرده است. حسن‌زاده اصلاحات این دوره را «تکمیل اصلاحات دوران پدر و تعقیب سیاست تمرکزگرایی قدرت، امور اداری و مالی در شخص سلطان» ارزیابی کرده، اما اختصار و اتکا بر روایت خنجی ایرادهای عمده این نوشته است. مقاله فیاض‌انوش تنها پژوهش قابل اعتنا در این زمینه است که با نقد «نگره تقابل درگاه و دیوان»، اصلاحات این دوره را «بیشتر به تعارضات درونی اهل قلم» نسبت داده و تحلیل کرده است. او سعی نموده با مطالعه منابع متعدد، چتر فراگیری بر اصلاحات این دوره بگستراند اما پژوهش او نیز بیشتر پیرامون شخصیت قاضی عیسی^۱ و چرایی اصلاحات دور زده، به اصل موضوع یعنی به خود اصلاحات توجه شایانی نکرده است. فیاض‌انوش نیز بسان دو محقق دیگر در توصیف و تحلیل اصلاحات به گزارش خنجی اتکا کرده، اما در باره شخصیت قاضی به این منابع متعدد مراجعه کرده است. سیدحسین‌زاده در کتاب خود به صورت تخصصی به این بحث پرداخته توصیف خوبی ارائه داده است و می‌توان جدیدترین نوشته درباره آق‌قویونلو پژوهی قلمداد کرد که به دلیل اشتراک منابع به ویژه گلشنی و خنجی داده‌های

مشابه اما یافته‌های متفاوتی با نوشته حاضر دارد. او کتاب میبیدی را در این جهت ندیده است. مقاله جوادسخا، در بحث قاضی عیسی نزدیکی موضوعی دارد ولی رویکردش با مقاله حاضر متفاوت است. او بیشتر بر معرفی شخصیت قاضی به عنوان فقیه دیوانسالار تمرکز دارد که در کنار دوشخصیت دیگر یعنی جلال‌الدین دوانی و روزبهان خنجی مساله نقش‌سازی این سه فرد را مطرح کرده است. اما مقاله حاضر، اصلاحات را در یک زنجیره فکری می‌داند نه یک خواست اجتماعی و اقتصادی زودگذر.

نگارنده ضمن بازنویسی، تجدیدنظر و نقد دیدگاه پیشین خود، اصلاحات دوره یعقوب را یکی از حلقه‌های دوره گذار تلقی کرده که در سطح کلان خواهان گذر از سنت مغولی به سنت ایرانی بود. در سطح خرد، تثبیت قدرت نهاد سلطنت و نهاد دیوانی را راه حلی برای برون رفت از بحران نفوذ در نظر داشت. نگارنده برای نیل به این هدف و رفع نواقص تحقیقات پیشین، از سه منبع مهم این دوره یعنی روایت خنجی (درباره عراق عجم و فارس)، گلشنی (اران و آذربایجان)، میبیدی (یزد) بهره خواهم گرفت و منابع دیگر در حاشیه این گزارش‌ها مورد توجه خواهد بود. خنجی فقیه، فیلسوف و مورخ، با اینکه خود یکی از نخبگان ضد اصلاحات است، اما روایتش از اصلاحات بی‌بدیل است. گلشنی صوفی ضد اصلاحات، شخصیت قاضی را به عنوان یک فقیه عالم قبول دارد، اما به اصلاحات او را گسترش ظلم می‌داند. این نوع تناقض به صورت محدود در روایت خنجی نیز دیده می‌شود. میبیدی، قاضی یزد و کارگزار وابسته به قاضی عیسی، طرفدار اصلاحات بوده، برخلاف دو راوی پیشین بطور مستقیم به اصلاحات پرداخته^۳ اما از محتوی برخی نامه‌ها می‌توان نسبت آن را با اصلاحات تشخیص داد. بویژه روایت او از بحران فرهنگی-سیاسی، اوضاع نابسامان و ناامنی اجتماعی یزد سخن گفته و ضرورت اصلاحات را گوشزد می‌کند. روایت خنجی و گلشنی از نظرنگرش منفی به اصلاحات تشابهاتی دارد اما از نظر موضوع و مکان و محتوی متفاوت است. روایت خنجی تاریخ‌نگارانه، روایت گلشنی مناقب‌نگارانه و روایت میبیدی نامه‌نگارانه است. از این رو، روایت میبیدی با دو روایت پیشین تفاوت بنیادین دارد و اهمیتش درباره اصلاحات به پای اهمیت آن دو نمی‌رسد. این مقاله تبیین موضوع را در قالب چند محور به شرح زیر پی می‌گیرد.

۲. چارچوب مفهومی: گذار از سنت مغولی به سنت ایرانی

با اسلام‌پذیری ایلخانان متاخر، فرایند گذار جامعه ایران از «سنت مغولی» به سنت ایرانی آغاز گردید. عوامل اصلی وقوع و مشدد این فرآیند را می‌توان تضعیف سلطه نظامی مغولان، آشنایی آنان با فرهنگ شهری، ناکارآمدی فرهنگ یاسایی در پاسخ‌گویی به نیازهای جدید، احیای فرهنگ ایرانی و تقویب تشیع و تصوف و غیره دانست. برآیند این عوامل به «تردید» در رویه‌ها، رسوم متداول و مجموعه قوانین موضوعه تحت عنوان یاسا و تردید در شخصیت‌های دارای قدرت بود.

در تبیین فرآیند گذار، توضیح چارچوب مفهومی سنت‌های دوگانه مغولی و ایرانی ضروری است. هر سنتی از یک مجموعه رویه‌ها و رسوم متداول و مجموعه قوانین یا شخصیت‌ها و رفتارهایی تشکیل شده است که درارتباط با هم یک کلان‌سنت را پدید آورده‌اند. هر کلان‌سنت از چند خرده‌سنت تشکیل شده است. خرده‌سنت مغولی عبارتند از: سنت یاسایی، سنت ایلی و سنت نظامی. هر کدام از این خرده‌سنت‌ها، محور کانونی دارند که بقیه دورمحور آن می‌چرخد و کارکرد انسجام‌بخشی و مشروعیت‌زایی خود را انجام می‌دهد. خرده‌سنت یاسایی عرف‌محور، خرده‌سنت ایلی خان/ایلخان/خاقان محور و خرده‌سنت نظامی امیر/سپاه محور بود. یاسا رویه‌ها، قوانین موضوعه و رسوم را تعریف/تولید و توسط خان تثبیت و بوسیله امیر/سپاه اجرا می‌کرد. برون‌داد کارکردهای خرده‌سنت‌ها تولید کانون‌های پراکنده و مستقل بود که در سپهر نظری با سه خرده‌سنت در کلان‌سنت مغولی صورت‌بندی شد.

سنت مغولی در جامعه اسلامی زیر فشار فرهنگی دچار «تردید» در توانمندی‌های مدیریتی و مشروعیت‌زایی گردید. «تردید» بتدریج از خرده‌سنت یاسایی به دو خرده‌سنت دیگر سرایت کرد و در نهایت به فروپاشی کلان‌سنت مغولی انجامید. اما از آنجا که گفتمان هر سنتی در بافت‌های جامعه به هم بافته می‌شود انفکاک و رفع آن با سرعت فروپاشی کلان‌سنت امکان‌پذیر نیست. رفع رسوبات سیطره گفتمانی از متن جامعه، نیازمند زمان بود. با تردید و فروپاشی کلان‌سنت مغولی، کلان‌سنت ایرانی با شاخصه‌ها و کارکرد نوین جایگزین شد.

کلان‌سنت ایرانی نیز دست کم از سه خرده‌سنت تشکیل شده است: خرده‌سنت دینی (شریعت‌محور)، خرده‌سنت سلطانی (شاه‌محور) و خرده‌سنت دیوانی (دیوان/وزیرمحور) بود. برون‌داد کارکرد شاخصه‌های کلان‌سنت ایرانی، مدیریت نفوذ و تمرکز بود. اصلاحات دوره

گذار ابزاری برای تسهیل روند گذار و زدودن رسوبات سنت مغولی از جامعه ایرانی بود. خرده سنت یاسایی در حقوق عمومی مانند سیاست حکومتی، مالیات‌ها و نظام‌زمینداری، قضاوت محاکم و شکنجه بیش از حقوق خصوصی تاثیر گذاشته بود. رفع این رسوبات خالی از خطر و دشواری نبود. از این رو، مورخانی چون ابن‌تغریب‌دی و مقریزی در مصر و شامات و روزبهان خنجی در ایران از ضرورت یاسازدایی از جامعه اسلامی سخن گفته‌اند. سخن از یاسازدایی در ایران و مصر در سده نهم قمری را، نویسنده به نوعی تداوم فرهنگی مغولی در سطوح مختلف جامعه تعبیر کرده و از آن مفهوم «سنت مغولی» را وضع نمود. که نخبگان علمی و دینی به مبارزه با آن برخاسته بودند. بنابراین «سنت مغولی» صورت‌بندی مفهومی فرهنگ یاسائی در جامعه اسلامی است که اقدامات در احیاء شریعت اسلامی را با مفهوم جدید «اصلاحات» در ایران را با عنوان «سنت ایرانی» می‌توان صورت‌بندی مفهومی کرد.

بر اساس روایت خنجی، باستم اولاد چنگیز، خلافت اسلامی نابود شده، آثار شریعت پروری از بین رفته بود و قوانین یاسائی در تمام قلمرو غلبه کرده، زندقه و الحاد و رفض و اعتزال جامعه را فراگرفته است. در این میان، به امداد الطاف الهی نور اعتبار پادشاه اوغوز «در صفحات عالم لامع شده و نور خلافت که در مغرب بیت حسن تواری یافته الحمدالله مطلع اهل البیت حسن باز بر عالم تافته است.» (خنجی، ص ۱۹-۲۰) خنجی به نوعی خلافت را در قامت حکومت آق‌قویونلوها بازنمایی می‌کند. در چارچوب مفهومی سنت مغولی برگرفته از رویکرد احیاء خلافت خنجی به اصلاحات دوره سلطان یعقوب ساماندهی شد. شاید نظر بر این باشد که این مفهوم در آثار خنجی نیست اما محتوی نوشته او احیاء شریعت را در تقابل با یاسای چنگیزی می‌داند.

تقابل دو سنت مغولی و ایرانی به معنی تقابل و تعارض دو «جنس» ایرانی و ترک/مغول نیست، بلکه به معنی تعارض و تقابل دو سیطره گفتمانی است. بدیهی است در هر سنتی، بنا بر ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر، دو جناح دیوانی و سپاهی حضور دارند. چه بسا برخی از امیران مغولی/ترکی بدلیل انتفاع از سنت ایرانی دنبال اجرای آن بودند و برعکس. در دوره آق‌قویونلوها مخالفت عالمان و صوفیان با اصلاحات نه از باب مخالفت با ماهیت و شاخصه‌های سنت ایرانی بود بلکه آنان در دوره گذار از سنت مغولی به منافی رسیده بودند که در صورت برقراری سنت ایرانی منافع خود را از دست می‌دادند. همگرایی منافع صاحبان سیورغال‌های ایلی و غیرایلی نشان می‌دهد که چگونه در دوره گذار، کانون‌های

مقاومت در سطح قشرهای مختلف جامعه گسترده شده بود. تنها امیران نظامی نبودند که به پراکندگی قدرت پافشاری می‌کردند، بلکه برخی از عالمان و صوفیان متّعم از سیورغال نیز برپراکندگی اصرار داشتند. اما این قشرها ابزارهای متفاوتی در دفاع از خود نشان می‌دادند. امیران نظامی با تکیه بر شمشیر و شورش و عالمان ضمن جلب نظر برخی امیران، به ابزارهای توجیه دینی روی می‌آوردند. یعنی برخی از وجوه خرده‌سنت‌های مغولی با توجیهات شریعتمداران باساختارهای جامعه ایرانی همگرایی و همسانی یافته بود.^۴

۳. شبکه نخبگان اصلاح‌گر

اصلاحات نیازمند نخبگان اصلاحات‌باور، نیروسازی و نهادسازی متناسب با اهداف مشخص بود. نهادهای موجود به دلیل ناکارآمدی و کم‌ظرفتی، و کارگزاران نیز به دلیل عادت یا پیوند منافع با آنها، اغلب به اصلاحات باورمند نیستند. قاضی عیسی، که شخص اول اصلاحات از جنبه نظری و شخص دوم از نظر اجرایی بود، با آگاهی از ضرورت و نیاز حکمرانی، به بسترسازی اصلاحات پرداخت. او برای ایجاد ایدئولوژی مشروعیت‌ساز بایستی به مقام برتر علمی نائل می‌شد تا ایدئولوژی را تحقق و حجیت ببخشد. او در مقام صدر و قاضی القضاة چنین موقعیتی را فراهم می‌دید از نظر علمی به قول خنجی «داعیه تعیین به شیخی» داشت. خنجی به عنوان یک عالم برجسته بانگاه بدبینانه معتقد است «این داعیه ذمیمه نسبت با او ام‌الخبائث شد» (همان، ۳۵۷). قاضی برای تحقق داعیه شیخی خود

مجالس دانشمندان ساختی و با اکابر و علما اعلام تاویلات قرآنی برافراختی و کرایا که اگر تاویلی بعید یا کلامی غیرسدید از او صادر شود در مقابله آن ایرادی برخاطرش وارد گردد یا در معرکه بحث و مخاصمت رایت رد و ممانعت برافرازد بدین جهت اکثر علمای نامدار از صحبت او فرار کردند و هر یک به بهانه متوسل شده و به علتی متعلّل گشته روبره قطری آوردند (همان، ۳۵۷)

هرچند باید در قضاوت‌های خنجی تامل کرد، اما از اعتراضات بعدی چنین استنباط می‌شود ادعاهای قاضی با استقبال دیگران روبرو نشد. با این همه شیخوخیت علمی او گام مهمی در ایدئولوژی‌سازی، نهادسازی و نیروسازی بود.

قاضی با درک مشکلات فرارو در ایدئولوژی‌سازی، با تکیه بردانش کلامی - فقهی خود و استناد به احادیث، نظریه سنتی «مجلد دین در راس مائه» را مطرح ساخت. اینکه آیا قاضی این ایدئولوژی‌سازی را ابزاری در خدمت اصلاحاتش می‌پنداشت یا بدان باور نیز داشت از

گزارش خنجی چنین برمی آید که قاضی از آن استفاده ابزاری می کرد. اما درنامه میبیدی نگاه اعتقادی بیشتر جلوه گر است. ایدئولوژی «مجدد دین»^۵ نه تنها در آذربایجان بلکه در سراسر قلمرو آق قویونلوها برای نخبگان هوادار اصلاحات نقطه امیدبخشی بود. میبیدی در نامه ای به شیخ علی ساوجی برادر قاضی عیسی و مجری اصلاحات فارس و عراق عجم می نویسد «راس مائه نزدیک شده امید که به یمن مساعی شما اعلام دین مصوب شود و روز بروز دولتی مجدد و حشمتی مخلص نصیب شما گردد» (همو، ۱۳۷۶: ۱۹۲) خنجی از قاضی عیسی و یارانش به «فته متمسبه به مجدد دین» یاد می کند (خنجی، ۳۹۱). چنین ایدئولوژی نه تنها نخبگان اصلاحات باور را به مشارکت و تغییر وضع موجود امیدوار ساخت بلکه به ماهیت اصلاحات نیز تعیین و تشخیص بخشید.

قاضی عیسی در مقام نیروسازی از سه کانون، نهادستی خویشاوندی، دیوانیان / نظامیان هوادار اصلاحات و تربیت طلاب جوان بهره گرفت. توسل به مناسبات خویشاوندی برای نیروسازی حاصل فقدان یا ضعف نهادهای نیروساز و بی اعتمادی بر نظام دیوانی موجود و کارگزاران آن بود. او مقامات بالای اصلاحات را به خویشاوندان خود داده که خنجی از آنها به «قضات ساوجیه» یاد می کند (خنجی، ۳۹۱). او با بهره گرفتن از مقام علمی خود تعدادی از شاگردانش را به مقام قضاوت و مدرسی برکشیده و از آنها در این مهم کمک گرفت. خنجی از نوحاستگان و تربیت یافتگان به «فرقه ادانی و ارادل که بی اصل و بنیاد بودند» یاد می کند، این دسته بر «اموری که اکابر و معتمدان دولت را از آن احتراز واجب باشد اقدام می نمودند» (همان، ۳۵۷). علما و قضات که بازوی فکری و قضائی اصلاحات بودند که توسط خنجی «ملاصورتان بی معاش» معرفی شده که «به تربیت جدید انتعاش یافته بودند» (همان، ۳۶۷) او از قاضی رسیدگی به اصلاحات اردستان به عنوان «فسقه قضات» و «بی نماز» یاد کرده است. بازوی اجرایی را اصلاحات را «قلم زنان ستمگر» و «جماعت محتسبان» و «بکاولان قتال» می امد و از بازوی نظامی نیز به عنوان «ترکان بی باک» یاد می کند (خنجی، ۳۶۷). از روایت های موجود می توان استنباط کرد که اصلاحات قاضی با چاشنی خشونت نیز همراه بود و خنجی از آن به «چماق ترکان» یاد می کند. پس قاضی با بهره گیری از قضات جوان، عرصه را بر عالمان و بزرگان تنگ ساخته و با کمک ترکان، تامین منافع حکومت را دنبال می کرد.

در منابع نام چند شخصیت برجسته و چند نفر از سطوح پایین حامی اصلاحات دیده می شود. سلطان یعقوب و سلیمان بی جان اوغلی لالا (اتابک)، پدرزن سلطان و امیر دیوان حامیان اصلی اصلاحات بودند. از کانون خویشاوندی نیز امام الدین شیخ علی برادر بزرگ

اصلاحات قاضی عیسی ساوجی در زمان سلطان ... (اسماعیل حسن زاده) ۴۰۷

قاضی عیسی و قائم مقام او در امور عراق عجم و فارس، شیخ نجم‌الدین مسعود پروانچی خواهرزاده قاضی و معتمد سلطان، قاضی ضیاء‌الدین نورالله ساوجی برادرزاده قاضی عیسی و قاضی عراق عجم را می‌توان نام برد. از دیگر حامیان برجسته اصلاحات می‌توان به شیخ ابواسحاق نیریزی قاضی و صدرشیراز، امیر عبدالوهاب قاضی القضاة تبریز، شاه شرف‌الدین محمود دیلمی وزیر سلطان، حسین بن معین میبدی قاضی یزد و صاحب‌منشات اشاره کرد. (خنجی، ۳۵۸ و ۳۷۱؛ گلشنی، ۱۰۴ و ۲۳۶ و ۱۴۴-۱۴۵).

منابع تاریخی، کنش سیاسی برخی از حامیان و مجریان اصلاحات را مورد نقد قرار داده‌اند. اندیشه و کنش قاضی عیسی بیشتر مورد توجه بوده که بعداً بیان خواهد شد. شخصیت بعدی، شیخ‌علی ساوجی قائم مقام قاضی عیسی و مجری اصلاحات در عراق عجم و فارس است. او از نظر علمی و اجتهاد مقام شامخی داشته، برادرش ایمان و صداقت و عدالت او را می‌ستود (خنجی، ۳۵۶) میبدی نیز در یکی از نامه‌هایش او را به صفت «فاتح ابواب مکارم، مبدع براهین عقلیه، واضع قوانین نقلیه، آفتاب فلک حشمت و صدارت، سرچشمه زلال تقوی» ستوده است (میبدی، ۶۱-۶۴ و ۱۸۰ و ۱۹۲). اما دو منبع عمده دیگر یعنی خنجی و گلشنی، رفتار و عملکرد او را تقبیح کرده‌اند. در این دو روایت، همسانی‌هایی نیز دیده می‌شود. گلشنی، شیخ‌علی را به «قضاوت نادرست»، «ناحق کردن حقوق مسلمانان»، «قضاوت غرض‌ورزانه»، «تکبر در برابر ضعیفان و چاپلوسی در برابر فرادستان» متهم می‌کند (ص ۱۴۴-۱۴۶). در روایتی دیگر، شیخ ابراهیم گلشنی مرید دده‌عمر روشنی شیخ‌طریقت خلوتیه و بنیانگذار طریقت گلشنیه به قاضی عیسی می‌گوید «حکم قاضی متدین قابل استیناف نیست اما نقض و نفی احکام برادرشما که اکثراً از روی غرض صادر می‌شود، واجب است» (همانجا). خنجی نیز تحلیلی مشابه از رفتار شیخ‌علی ارائه داده است و او را به «صدور احکام بی‌بینه»، تکبر با بزرگان و معتمدان دولت و ظلم و جور متهم می‌سازد (خنجی، ۳۷۲-۳۷۳).

به روایت خنجی، دیلمی وزیر و قاضی نیریزی نیز علیرغم همراهی با اصلاحات، توافق قلبی با آن نداشتند. بدینی وزیر را می‌توان در دو سطح اقراری و غیر اقراری تحلیل کرد. سطح اقراری معطوف به ناامیدی از اصلاح امور، فزونی فساد و علاج‌ناپذیری آن است. دیلمی معتقد بود

که از این حقیر آنچه حضرت قاضی چشم دارند بسی معتذر است که به ظهور رسد. چه فساد زمانه از آن بیش است که به این تدبیرات صلاح‌پذیر شود و به واسطه غلبه

نشأت باطله جمال حق و صفا از آن احجب و اخفاست که زودزود در عرصه تصویر
درآید (خنجی، ۳۶۱)

سطح غیر اقراری معطوف به فساد تفکر و رفتار در بین نخبگان و بدبینی مفرط آنها نسبت به همدیگر و مصلحت‌اندیشی شخصی است. در این سطح او به نیت قاضی عیسی بدبین بوده و احساس می‌کرد هدف تیر مخالفان قرار خواهد گرفت (همانجا). البته بطور دقیق نمی‌توان گفت این روایت خنجی چقدر واقعی است و چقدر نگرش خود خنجی است از زبان وزیر. البته خنجی مورخ، بارها قاضی عیسی را به دو رویی در تفکر و عمل متهم ساخته است که بعداً بیان خواهد شد. اما سرنوشت بعدی او و ادامه حیاتش نشان می‌دهد این نگرانی توهمی بیش نبود زیرا مخالفان پس از سقوط قاضی، به تعقیب و مجازات وزیر پرداختند. می‌توان سطح دوم رفتار وزیر را نوعی دوراندیشی و محافظه‌کاری توأم باترس از پیامدهای ناگوار بدی تلقی کرد. هرچه باشد رفتار و موضع وزیر دوراندیشانه، مصلحت‌جویانه و واقع‌گرایانه بود. زیرا میبیدی بر فساد کانون‌های علمی و عالمان و دیوانیان و واقفان و غیره اشاره کرده است (میبیدی، ۱۳۹-۱۷۵) با این تفاوت که میبیدی به اصلاحات خوش‌بین و با آن همراهی کامل داشت، اما وزیر به آن بدبین و از سر اجبار همراهی نشان می‌داد.

ابواسحاق نیریزی نیز علیرغم همراهی ظاهری، در یک موضع‌گیری پسینی برخی از احکام صادره در توقیف سیورغال‌ها را «بر وفق قوانین شرع الهی نمی‌دید» (خنجی، ۳۷۲). در حالی که میبیدی در نامه‌ای به او ازدمیده شدن «صبح عدالت و راستی» سخن گفته و او را به علم و تقوا ستوده است. نگرش مثبت میبیدی به ابواسحاق علاوه بر حق شاگردی ناشی از استقامت و صحت رفتاری او دارد. بعید نیست اظهارات نیریزی در قبال اصلاحات به روایت خنجی نوعی برای تبرئه خود پس از شکست اصلاحات و مجازات مجریان باشد؛ یعنی مشابه رفتاری است که دیلمی وزیر انجام داد. امیر عبدالوهاب نیز به دلیل کتمان مذهب شیعی‌اش به دورویی متهم شده است (گلشنی، ۱۰۴ و ۲۳۵). او از خاندان بزرگ سادات که چندین دهه خاندانش در امور وقف و قضاوت فعال بوده و با جهان‌شاه و حسن پادشاه روابط نزدیکی داشتند. اگر امیر عبدالوهاب موجود در منشآت میبیدی که چند نامه به نام او نوشته شده، همان قاضی تبریز باشد، نشانگر شخصیت برجسته علمی و قضائی اوست (میبیدی، ۱۹۲ و ۸۱).

میبدی قاضی یزد از جمله نخبگان اصلاحات باوری است که تفکر اصلاح‌گری را نه از سر شغل دیوانی بلکه به عنوان یک دغدغه و از سر آگاهی سیاسی و اجتماعی کسب کرده بود. او در نامه هایش به بزرگان زمان، در جایگاه قاضی منتقد وضع موجود گرفته است که به نقد رفتار سیاسی و اجتماعی گروه‌های بزرگ اجتماعی به‌ویژه قاضیان، عالمان، سپاهیان و واقفان پرداخته است. او در یکی از نامه‌هایش که شرایط قاضی را نقل می‌کند، در نقد وضع اوقاف می‌نویسد:

اوقاف بی ضبط است و اکثر موقوفات به تصرف متغلبه است یا به ملکیت یا به اجاره طویل و بعضی که به تصرف متولیان است پاره‌ای خود می‌خورند و پاره‌ای به جماعتی می‌دهند که احکام و امثله به تلبیس حاصل کرده‌اند و ارباب استحقاق محروم می‌مانند (ص ۱۷۲).

یعنی صاحبان اوقاف با همدستی علما به حیف و میل اوقاف پرداخته‌اند. او برای سامان بخشی به امور سیورغالات پیشنهاد مترقیانه‌ای می‌دهد که تاکنون بدان عمل نشده یا حتی اندیشیده نشده بود. در بخشی از نقد بخشش‌ها و عطایا از فیء و غنائیم می‌نویسد:

و اما بخش مصالح مسلمین آنچه می‌دهند به جمعی می‌دهند که حق ایشان نیست و اگر استحقاقی بوده اجداد ایشان را بوده و اکثر ارباب استحقاق محرومند. پس لایق آن است که شما احتمالاً قاضی عیسی یا شیخ علی یا یکی دیگر از مجریان اصلاحات {حصه مصالح مسلمین را از اختصاص اشخاص به مفهومات کلیه نقل فرمایند. مثلاً گویند مفتی شیراز را فلان مبلغ و مدرس شیراز را فلان مبلغ فرمایند، نه زید را فلان مبلغ و بکر را فلان مبلغ. چون چنین باشد اهل فضل پیدا شوند که آثار آن قرن‌ها و عصرها بماند و هیچ مظلوم نباشد نه از محروم ساختن و نه از محظوظ ساختن غیر مستحق (همان، ۱۷۴).

نقل قول طولانی از نگرش انتقادی میبدی به این دلیل است که نشان می‌دهد، میبدی اصلاح‌گری است که در منشات خود عمق تفکر خود را نشان داده است. او منتقد وضع موجود بوده و بویژه به نحوه مدیریت اوقاف و حیف و میل آن توسط گروه‌های صاحب قدرت اعتراض داشت. پیشنهاد او مبنی بر تغییر سیورغال از امر شخصی به یک امر نهادی را می‌توان جزء نظام‌مندترین پیشنهادها تلقی نمود که از عمق تفکر اصلاحی او سرچشمه می‌گرفت. به نظر او زمانی فساد در اوقاف متوقف می‌شود که در منشور واگذاری

آن براساس مناصب درج شود نه اشخاص؛ صاحب مناصب پس از اتمام دوره تصدی‌گری، وقف را نیز تحویل دهند.

۴. روند و ماهیت اصلاحات

یک اصلاح‌گر بایستی مهارت لازم جهت پر کردن شکاف‌ها، مدیریت نیروهای اجتماعی، مدیریت منابع مالی، مدیریت نفوذ، تعیین اولویت‌ها و گزینش انواع مولفه‌های اصلاحات را دارا باشد. قاضی عیسی با خاستگاه دیوانی و فعال سیاسی در دو دهه تحولات جامعه، توان و زمینه درک پیچیدگی امور سیاسی را داشت. شکست اتلق‌بلی (ترجان)، شورش اوغورلو محمد، ناکامی سیاست‌های اصلاحی سلطان خلیل به علت شورش‌های متعدد شاهزادگان و اشراف ایلی اتحادیه (حسن زاده، ۱۰۹-۱۲۷) آسیب‌پذیری بنیادهای جامعه ایرانی یعنی بحران نفوذ سیاسی و بحران مالی را نمایان ساخته بود. از روایت‌های موجود چنین استنباط می‌شود که برای او «مدیریت نفوذ»، اولویت داشت؛ بحران نفوذ گسست‌های موجود در جامعه را عمیق‌تر ساخته بود. بنابراین، می‌توان اصلاحات او را در دو سطح و مرحله ارزیابی و تبیین کرد:

الف) اصلاحات سیاسی:

مرحله اول اصلاحات سیاسی برای برون رفت از «بحران نفوذ» بود. منظور از بحران نفوذ، کاهش تدریجی نفوذ قدرت حکومت مرکزی در ولایات تحت حکمرانی سران قبایل اتحادیه ترکمنان است. ساختار ایلی اتحادیه آق‌قویونلو به طور ماهوی، پراکندگی و تکثر قدرت را بر نظام سیاسی تحمیل کرده بود. قدرت‌های ایلی پراکنده در ولایات، از استقلال نسبی در رفتار و عملکرد برخوردار بودند. به سخن دیگر، ساختار ایلی، بخشی از قدرت سیاسی را از مرکز به ولایات منتقل کرده و به «بحران نفوذ» حکومت مرکزی دامن زده بود. (حسن زاده، ۱۰۹-۱۲۷) قاضی می‌خواست قدرت سیاسی- نظامی و اقتصادی را از ولایات به مرکز انتقال دهد و مانع تحکیم پایه‌های قدرت ایلات در ولایات باشد. این امر مستلزم جابجایی مسنت محل حکمرانی شاهزادگان و امیران نظامی و قدرت ایلات بود. این گونه اصلاحات، به طور مستقیم منافع اشرافیت درباری و ایلی/نظامی را هدف گرفته و آنان را در برابر تغییرات متحد می‌ساخت. واکنش دشمنانه این دو گروه اجتماعی، قاضی عیسی را واداشت تا این مرحله از اصلاحات را با احتیاط و تأنی و تدریجی آغاز کند تا از

ائتلاف‌های براندازانه سران ایلات جلوگیری نماید. او برای تحکیم پایه‌های قدرت خود و ایجاد گروه اجتماعی وابسته به خود و تعقیب سیاست‌های احتیاطی دقیق عمل کرد، با بخشیدن سیورغال، بخشش‌های مالی و امتیازات دیگر به علما و صوفیان و اماکن متبرکه نظر مساعدشان جلب کرد. از این رو، خنجی و گلشنی این بخش از سیاست‌های قاضی عیسی را تمجید می‌کنند (خنجی، ۳۵۶؛ گلشنی، ۱۵۳) اما نسبت به امیران نظامی سخت‌گیری می‌کرد و همین امر نیز کینه سخت آنها را برانگیخت.

امیر اعظم صوفی خلیل موصللو از امیران سلطان یعقوب به «تعرضات بلیغ به مردم گرمسیر و جرون» و «رنجاندن درویشان به ستم» و «شکایات متواتر از آن مردم» متهم شد و توسط قاضی عیسی از حکومت فارس عزل گردید. (خنجی، ۲۲۸) گلشنی نیز از درگیری صوفی خلیل با قاضی عیسی و ضررهای فراوان ناشی از این مخاصمت، که به مملکت وارد شده، سخن می‌گوید. حتی تلاش‌های دو تن از صوفیان بنام شیخ ابراهیم گلشنی و بابا فرج در ایجاد آشتی به نتیجه نرسید. (گلشنی، ۱۲۰-۱۲۲) برخی منابع دوره صفوی از اختلاف صوفی خلیل و قاضی عیسی بر سر مسایل مذهبی نیز سخن گفته‌اند. (منشی قزوینی، ۸۴-۸۵) در نتیجه این اختلاف صوفی خلیل از یک امیر ولایت به امیر سرحدی تنزل یافت و جهت تنبیه و دور کردن از موقعیت پیشین، برای ایجاد ثبات در نواحی مرزی شامات و نواحی گرجستان اعزام گردید. اما واقعیت این بود که او را به مرزهای شمالی اعزام کردند تا بهتر تحت نظر باشد یا دست‌کم خود صوفی خلیل چنین برداشتی می‌کرد. او در این زمان به تازگی به لنگی شاهزاده بایستغرمیرزا شانس اول نایب‌السلطنگی، منصوب شده بود، این منصب بزرگ به دلیل موقعیت برجسته قبیله موصللو، جلب نظر آنان پس از اختلافات عمیق و ایجاد همگرایی بین او و شیروانشاه در دفع تهاجمات گرجیان اعطا شد. زیرا بایسنغر نواده دختری شیروانشاه بود. با این همه، از تلاش‌های صوفی خلیل برای افزایش قدرت در دربار و اخذ منصب دیوان‌بیگی جلوگیری شد. در این مساله رقابت شدیدی بین او و امیر اعظم سلیمان بیگ بی‌جان‌اوغلی اتابک و پدر زن سلطان وجود داشت (گلشنی، ۱۲۰-۱۲۲). با این همه، صوفی خلیل علت همه ناکامی‌های خود را شخص قاضی عیسی می‌دانست^۶ (منشی قزوینی، ۸۴) باید گفت این اختلاف نظر دو فرد نبود، بلکه دو تفکر بود.

بایندر بیگ حاکم همدان از قبیله بایندر و از امیران همراه یعقوب در شورش علیه سلطان قانونی نیز سرنوشتی مشابه صوفی پیدا کرد. او نیز ضمن تنزل مقام به یک امیر سرحدی، برای پیگیری تجاوزات دشمنان به سرحدات اعزام گردید و مهمتر از همه همچون

صوفی خلیل زیر نظر سلیمان بیگ قرار گرفت. پس از کسب پیروزیهای متعدد، خود را شایسته تقدیر دانسته و انتظار دریافت منصبی بالاتر از جمله حکومت اصفهان را در سر داشت. اما به این خواسته نرسید و یک بارهم نقشه ترور سلطان را در شکارگاه قزل آغاج اراک ترتیب داد که ناکام ماند و در نهایت شورش کرده و کشته شد (خنجی، ۲۰۰-۲۱۴؛ مرعشی، ۴۴۱).

از امیران اعظم که سرنوشت مشابهی با فرماندهان بالا پیدا کرد، امیر حاجی بیگ از طایفه بایندر بود. او از حکومت عراق عجم عزل و پس از شورش ناکام کشته شد. (Woods, pp.175-265؛ حسن زاده، ۱۳۹۰، صص ۹۳-۱۱۶) بسط قدرت صدر در ساختار قدرت و کاهش نفوذ امیران منتقد، چاره ای جز شورش باقی نمیگذاشت. تعدد شورش امیران نظامی در دوره سلطان یعقوب به این مساله ارتباط داشت.

منصور بیگ پورناک با وجود اینکه با حمایت قاضی عیسی به حکومت فارس رسیده بود، از سیاستهای تحدیدکننده او ناراضی شده و رفتار و عملکرد توهین آمیز شیخ علی برادر قاضی و قائم مقام او در امر اصلاحات را تحمل نکرد و به صف مخالفان پیوست؛ اما همچون صوفی خلیل تا مرگ یعقوب واکنش خشونت آمیز نشان نداد. خنجی از سیاست «تذلیل و تقیص» سران و امیران لشکر توسط قاضی عیسی سخن گفته است (خنجی، ۳۵۷). این سیاستها در این مرحله به امیران محدود نمانده، بلکه به شاهزادگان نیز تسری یافت. تحدید امور شاهزادگان ادامه سیاست سلطان خلیل بوده که قبلاً یعقوب با همدستی تعدادی از مشاورانش از جمله قاضی عیسی بر آن شوریده بود. قاضی بر این بود که نقش سیاسی و مدیریتی این کانون مستعد برای شورش را محدود سازد کند، بنابراین قلمرو شاهزادگان جهانگیری و خلیلی را محدود ساخت (خنجی، ۱۷۲-۱۷۴). هر چند قاضی در دوره سلطان خلیل منتقد سیاست محدودسازی ثدرت شاهزادگان بود، اما خود نیز در مقام قدرت، به این سیاست تنش زا همت گماشت. گزارش خنجی از نفوذ قاضی عیسی در ساختار قدرت حکایت از کامیابی او در مرحله اول برنامه هایش دارد. او می نویسد

در تاسیس قواعد دولت یعقوب خانی و توشیح معاهد اقبال حضرت خاقانی رای رزین و فکر متین... موسس اساس الدوله و الاقبال قاضی عیسی صدر را مدخلی تمام و در خفض و رفع و عزل و نصب سایر ارکان دولت کلامی لا کلام بود (همان، ۳۵۰)

«هیچ آفریده را از ارکان دولت و خواص محرمان سرپرده حشمت پادشاهی در سعت مکنت و اقتدار نبود که شغلی آغازد و یا طرح مهمی اندازد تا بر قاضی معروض ندارد و در عرصه رد و قبول او نیارد» (همان، ۳۵۱) در ادامه می نویسد «پادشاهزاده‌های کامکار و امرای عالی مقدار و قضات شریعت‌مدار و وزرای کفایت‌آثار و اکابر و اعظام عامه اقطار سر اطاعت و انقیاد در ربقه طوع و قیاد او نهاد» (همانجا) سیاست‌های اصلاحی سیاسی قاضی در این مرحله با وجود بحران‌های متعدد، توانست بخشی از «بحران نفوذ» در ولایات را مرتفع سازد. البته این سطح از اصلاحات نظر مورخان را جلب نکرده بلکه نوعی تغییرات عادی حکومتی تلقی می‌شد.

ب) اصلاحات اجتماعی و اقتصادی:

اصلاحات در این مرحله با تاکتیک متفاوت و در دو سطح مختلف اما پیاپی به اجرا درآمد. قاضی در این مرحله از تاکتیک ضربتی بهره گرفت. اصلاحات او در این مرحله از نظر ماهیت اجتماعی/دینی و اقتصادی/مالی - ارضی بود. تفکیک مرز دو سطح از اصلاحات اندکی دشوار است. زیرا اصلاحات اجتماعی اعم از اصلاحات ارضی نیز هست. ماهیت اصلاحات سطح اول به نوعی مربوط به حوزه شریعت نیز بود. از این رو، نگارنده سطح اول را اجتماعی/دینی و سطح دوم را اقتصادی/مالی-ارضی نامگذاری کردم.

قاضی عیسی که خود را قاضی القضاات و صدر و عالم برجسته تلقی می‌کرد و با شعار مشروعیت بخش «مجدد دین» سطح اول اصلاحات را در رمضان سال ۸۹۳ ق آغاز کرد. او در این سطح، مبارزه با منکرات و اعمال مناهی را مطرح ساخت. شروع اصلاحات و مبارزه با منکرات در ماه رمضان نشان دهنده نیاز حکومت به مشروعیت دینی و تضمین کننده موفقیت آن بود. سلطان که می‌بایستی حکم مبارزه با منکرات را صادر کند در نیمه‌رمضان شخصاً در مسجد نصریه از مناهی توبه کرد و برادرش یوسف‌بهدادر که به شهادت خنجی «پیراهن عصمتش هیچگاه به تهمت خون‌رز آلوده نشده» بود مامور ابلاغ «پروانچه همایون» در مسجد نصریه گردید. توبه از مناهی سلطانی در دوره تیموری و صفوی نیز صورت گرفته بود. اما ابعاد توبه سلطانی در دوره ترکمنان محدودتر از سایر دوره‌ها بود. یوسف‌بهدادر به همراه قاضی عیسی و سایر ارکان حکومتی و دینی (سادات و علما) فرمان سلطانی را قرائت کرد. براساس حکم حکومتی تولید، فروش و مصرف شراب، ریش تراشی، موسیقی برخلاف شریعت اسلامی بوده و جرم تلقی می‌شد. تذکر قاضی بر

سلطان مبنی بر حرام بودن لباس زردوزی برای مردان (خواندمیر، ج ۴، ۴۳۲)، نشان می‌دهد که احتمالاً مبارزه با منکرات به این سه قسم محدود نشد بلکه با پدیده شاهدبازی و مراکز منکر مثل «بیت‌الطف»ها را نیز شامل شده باشد، اما به هر دلیلی در گزارش خنجی نیامده است. ستردن ریش به ویژه توسط جوانان زیبارو، آنان را شبیه شاهدان می‌کرد. وجود این زیبارویان در مجالس به رواج منکرات حتی در نزد مولاناها، خطیبان مساجد و مدرسان مدارس می‌انجامید. گسترش فرهنگ شاهدبازی معضل جامعه ایرانی در سده‌های مختلف بود. (واصفی، ۱۳۴۹، ۳۴۲-۱/۴۲۸) در دوره شاهرخ و بایقرا تیموری درهرات نیز چنین مبارزه‌ای با منکرات رخ داده بود (حسن زاده، ۲۰۰).

آگاهی از چگونگی اصلاحات اجتماعی/دینی قاضی عیسی را مدیون گزارش خنجی هستیم. براساس این گزارش «جماعت محتسبان» مامور شدند تا «زویای خان‌ها را از لوٹ پیمان‌ها پاک نمایند» و آلات موسیقی نیز سرنوشتی مشابه پیمانه‌های شراب پیدا کرد. خنجی با شادمانی این سطح از اصلاحات قاضی عیسی را تحسین نموده و پیش بینی می‌کند که «گویی جهت نوآموزان بزم صلاح تسبیح دست آویز خواهد آورد» (خنجی، ۳۲۶-۳۲۸). از گزارش خنجی شادمان از اصلاحات اجتماعی چنین بر می‌آید که موسیقی و برگزاری مجالس بزم نیز ممنوع گشت. (همانجا)

چرا قاضی عیسی دست به چنین اصلاحاتی زد؟ برای تبیین چرایی اصلاحات می‌توان علل شرعی و سیاسی مطرح کرد. او از یک سو، به عنوان قاضی القضاة و صدر، وظیفه اجرای احکام اسلامی و شعایر دینی و مبارزه با منکرات را داشت طرح شعار «مجدد دین راس مائه» نیز تکلیف او را دو چندان کرده بود؛ اما علل سیاسی هم می‌تواند داشته باشد. این سطح از اصلاحات برای جلب نظر علما و سادات و همراهی فکری و نظری با سطح بعدی لازم بود. این اصلاحات نظر تحسین برانگیز روزبهان خنجی فقیه مورخ را به دنبال داشت. او نه تنها با این اقدام می‌خواست امتیازی برای عالمان بدهد بلکه در طول اصلاحات سیاسی نیز به این گروه قدرتمند امتیازات زیادی داده بود. به گزارش خنجی بارها برای «طبقات مستحقان از سادات و علما و فضلا و فقرا از ارزاق و انعامات و سیورعالات می‌بخشید» (خنجی، ۲۵۳) بر اثر سعی و «نشر احسان قاضی عالی‌شان علمای دین منعم بوده» و «موازی هزار تومان یا بیشتر به سعی قاضی مرحوم و تعریف و توصیف او افاضل هر مرز و بوم را به برکات نوال حضرت اعلی بر مستحقان سیورغال ماند» (خنجی، ۳۵۶؛ گلشنی،

۱۱۴ و ۱۵۳). به هر حال این نوع اصلاحات قاضی از حاکم شدن قرائت متصلب فقهی از دین حکایت می کند که تبیین آن مجال دیگری می طلبد.

سطح دوم اصلاحات قاضی عیسی (سال ۸۹۴ق) برای برون رفت از «بحران نفوذ» و «بحران مدیریت منابع مالی» بود. او در صدد بود پایگاه و پشتوانه مالی گروه های اجتماعی مخالف تمرکزگرایی را متزلزل کرده و نفوذ قدرت مرکزی را در ولایات جاری نماید. البته «اصلاحات ملکی» به طور مستقیم به مسایل مالی و بهبود خزانه مرکزی نیز مربوط بود. اما آنچه موجب شده تا این اصلاحات را از زاویه «مدیریت نفوذ» ارزیابی کنیم نه معموری خزانه؛ به نظر می رسد سلطان نیاز مالی زیادی به دریافت های ناشی از اصلاحات نداشت. زیرا سلطان بارها مالیات مناطق مختلف را در قبال کسب رضایت ولایات بخشیده بود. بخشش هزار و دویست تومان وجه متقبله گیلانیان در سال ۸۹۱ق (خنجی، ۱۴۴)، اعطای بیش از هزار تومان سیورغال به علما و سادات در سال ۸۹۳ق نشان می دهد که خزانه دولت چندان هم خالی نبود. قاضی مدیریت نفوذ را از طریق سامان بخشی بر امور زمینداری پی گرفته بود. در گزارش خنجی ادله ای نیز بر مدیریت نفوذ می توان یافت. او می نویسد «در خاطر شریف قاضی خطور کرد که آثار حشمت و جلال او باید که به اطراف عالم رسد و مرتبه عالی او در عراق و فارس بر سایر اکابر و ارباب مکارم و مفاخر مسلم گردد» (خنجی، ۳۵۸) البته جنبه مالی اصلاحات نیز از دید تیزبین خنجی برکنار نمانده بود او به تحلیل رفتار و عملکرد سیاسی قاضی پرداخته تعارض تفکر و گفتار او را نشان داده و با ایجاد تعارض بین انگیزه واقعی (نیت) و انگیزه اعلامی اقدامات او را زیر سوال برده است. سطح دوم از تحلیل خنجی معطوف به کوشش برای برانداختن سنت مغولی است. خنجی مراد قاضی را اخذ خراج قانونی و شرعی از «ابواب کفایات» به مقدار «موازی محصول تمغاوات ممالک محروسه که معظم ابواب المال مملکتست تواند تا بعد از حصول آن وجوه کفایت از حضرت اعلی التماس بخشیدن تمغاوات آسان باشد. چه وجه کفایت چون موجود باشد آن التماس اصلاً مردود نگردد و بواسطه تردد بدان نحو چنین ظلمی عظیم از صفحه روزگار محو گردد، ظاهراً چنین می نمود» (خنجی، ۳۵۸). خنجی آشکارا اعلام می دارد که لغو تمغا در برنامه های قاضی عیسی بوده منتهی اول باید راه های درآمد شرعی جدید برای ترمیم خزانه پیدا می کرد بعد لغو راه های غیر شرعی کسب درآمد بر اساس سنت مغولی را مطرح می نمود.

اصلاحات مالی و ارضی در چند محور اجرا گردید. حرز و مساحی زمین‌ها، تعیین و تمییز زمین‌های دایر از بایر، سرشماری (احصاء) مواشی و درختان بارده، تعیین زمین‌های مجهول المالك، سامان بخشی به امور سیورغالات و اوقاف، گردآوری مالیات‌های عقب افتاده از آن جمله است. اصلاحات زمینداری مانند تعیین وضعیت زمینهای مجهول المالك، تفککی زمین‌های دایر از بایر بسیار مهم بود. زیرا با گذشت زمان، مرگ و بیمارهای متعدد موجب شده بود بسیاری زمین‌ها بلااستفاده بماند. قاضی برای کامیابی اصلاحات، فرمان «توقیف سیورغال» را داده بود تا هیات رسیدگی به امور ارضی تصمیم بگیرند. زمینداران اعم از صاحبان زمین‌های شخصی، سیورغال‌ها، اوقاف بایستی اسناد و فرامین و مدارک خود را به هیات رسیدگی ارائه می‌دادند تا آنان پس از بررسی ادله و اسناد حکم جدیدی مبنی بر مالکیت یا بهره‌مندی از آن صادر گردد.

روند اجرای حکم بدین صورت بود که ابتدا مساحان در هر بلوک به «حرز و مساحی» زمین‌ها پرداخته، ماموران سرشماری به احصاء مواشی و درختان باغات می‌پرداختند. خنجی، که از صاحبان سیورغال بود، در نقد عملکرد مساحان و محصی می‌نویسد:

چنین استماع افتاد که حرز و مساحت استقصاء و مبالغه به مرتبه رسانیدند که اگر عکس سنبله بر زمین دیدندی فی الحال رقم خرمنی برو کشیدندی و اگر پرتو دانه از خوشه ثریا یافتندی از او مزرعی همچو مزرع سبز فلک شکافتندی، سرو آزاد از بند ربیع ایشان نرسته و پنجره چنار از دست ضبطشان نجسته اگر دستشان به سدره و طوبی رسیدی بعد ازین رضوان وبال ادای منال کشیدی. هر زمین شوره‌بوم که همچوکف دست بخیلان می‌شوم استحال رویدن گیاه در او معلوم بود، بدست تعدی مساح سپردندی و هزار من ربیع متعارف او به دفتر ابتر سپردندی و در عدد احصای مواشی که آن هم از ظلم‌های فاشی و ستم‌های ناشی بود مثل آن مبالغت به ظهور آمد چنانچه هیچ مرکوب نماند که نامش به دفتر نرفت تا به غایتی که گاو زمین از عد و احصاء بدر نرفت (خنجی، ۳۶۷).

براساس عرف جامعه از گاوهای شخم‌زن به علت غلبه نگاه تولیدی به آنها، از پرداخت مالیات معاف بودند. احکام و اسناد زمین‌های وقفی با سخت‌گیری بیشتر مجدداً مورد بررسی قرار گرفت. برخی از وقف‌ها که مورد تعرض واقع شده و توسط فرادستان به عنوان زمین‌های شخصی تصرف شده بود، مجدداً به عنوان وقف تعیین گردید. این امر در شهرهای بزرگ و کوچک از قزوین، همدان، ری، قم، شرا، فراهان و اصفهان تا فارس به

اجرا درآمد. درباره زمین‌های بقاع متبرکه که بیشتر مورد سوء استفاده عالمان، مفتیان و مباشران واقع شده بود، سخت‌گیری فزاینده‌ای نشان دادند. به گزارش خنجی هیات بررسی در اصفهان

در بقعه جعفریه گلبار از سر راحت و قرار بار انداختند گویند خواجه شیخ علی در منعت و حجاب به مرتبه مبالغه نمود که از بیم حجاب در صحن جعفریه جعفر طیار پرواز نتوانستی نمود و باب احتجاج چنان محکم بست که به کلید زر هم نشایستی گشود. اکابر و اصحاب همچو اصاغر و حجاب بردرگاه نشسته تا کدام را مقدم پیش خواندی و کرا از درگاه خویش راندی (خنجی، ۳۶۹-۳۷۰).

یکی از اقدامات هیات رسیدگی، اعلام حکم «نصف مشاع از تمام بلده اردستان» به عنوان «وقف ابواب البر سلطانیه» است که به نظر خنجی با توجه براهین عقلی و استدلالی فاقد وجاهت شرعی و عقلی بود، که بعداً تشریح خواهد شد. نسبت به اوقاف سلطانیه، رباط و خانقاه ابو عبدالله خفیف شیرازی و روزبهان بقلی نیز سخت‌گیری زیادی شد و مستمری آنها قطع گردید (همان، ۳۹۳). «بواسطه مطالبت ریع سیورغال اکثر ابواب البر و خوانق شیراز درها بسته و رونق بقاع‌الخیبر مطلقاً شکسته شد و مردمان روی اضطراب به حضرت کردگار کردند» (همان، ۳۷۳). عاملان مالی و برات‌داران از اصلاح امورملکی حدود چهار هزار تومان جمع آوری کرده بودند (همان، ۳۹۲) این مبلغ زیادی نبود به خاطر آن حکومت به واسطه آن به بدنامی بیفتد.

روایت خنجی هرچند در نوع خود بی نظیر است، اما فقط به انعکاس رفتار مخالفان در عراق عجم و فارس پرداخته و کمتر به امر اصلاحات توجه نشان می‌دهد. گلشنی نواقص گزارش خنجی درباره آذربایجان و ازان را تا حدودی جبران کرده است. براساس روایت گلشنی پیری کدخدا یکی از مجریان اصلاحات «ادارات همه مشایخ و علما را درقره باغ» ضبط کرد و ظاهراً چهارده بار از رفتار سخت‌گیرانه او به قاضی عیسی شکایت شده بود که در هیچ موردی خلافی از او نیافته بودند. دده عمر روشنی از مشایخ طریقت روشنیه خلوتیه از شاخه‌های طریقت کبرویه نیز در کاهش فشارهای ناشی از اصلاحات وساطت کرده بود (گلشنی، ۱۰۱-۱۰۲). گلشنی در حکایتی با صراحت به اصلاحات و ابطال «سیورغالات» که از زمان پادشاهان سابق داده شده و موجب زیان خزانة عمومی گردیده، اشاره دارد که به موجب حکم سلطانی کلیه «سیورغالات چون علوفه و اقطاع و ادارات علما و مشایخ» توقیف گردید. تلاش‌های شیخ گلشنی برای ترغیب قاضی عیسی به لغو حکم نیز سودی

نبخشید؛ چون قاضی استدلال می‌کرد احکام سلطانی است و قادر به لغو آن نیست. شیخ گلشنی بنا به درخواست علما و مشایخ، نامه‌ای به سلطان نوشت و خواهان لغو فرمان شد. هرچند حکایت به نفع شیخ گلشنی تمام می‌شود و او سلطان را بر لغو فرمان متقاعد می‌سازد (گلشنی، ۱۱۱-۱۱۲). اما در دو حکایت بعدی از ظلم و ستم عاملان سلطانی به مردم و زیاده‌ستانی خراج و پریشانی امور ملکی و فرار مردم از روستاها خبر می‌دهد. در خلال یکی از حکایات از سخت‌گیری و زیاده‌ستانی هندوشاه عامل مالی سلطان و درگیری او با «ملاها» سخن گفته است (گلشنی، ۱۱۳-۱۱۴). گلشنی از سخت‌گیری محصلان دولتی نسبت به میراث دده عمر روشنی حکایت کرده که معتمدان دده را شکنجه کرده و از پسرش سیداحمد قرامانی حدود صدوهفتاد و پنج «قرجه آقچه» (واحد پول عثمانی) به عنوان حقوق دیوانی مطالبه کرده بودند. (ص ۱۷۷-۱۷۸).

۵. موانع و مخالفان اصلاحات

موانع جدی اصلاحات، پیوند منافع سران ایلات و زمینداران بومی و شخصیت‌های مذهبی در ساحت سنت مغولی بود. زمیندار شدن روسای طوایف و امیران نظامی، که برآیند سیاست طایفه‌ای در اعطای سیورغال بود، مانع کامیابی اقدامات اصلاح‌گرایانه بود. گستره نفوذ و فرامین شاه نیز با موانع و محدودیت‌هایی روبرو گردید. اشراف زمیندار با واداشتن کشاورزان و زارعان برای برپایی اعتراض جمعی در مقابل دیوان‌خانه ولایت مانع موفقیت اصلاح‌گران شدند. عالمان و صوفیان نیز هریک از منظر نگرشی و رفتاری خود مشروعیت دینی اصلاحات را زیر سوال بردند. تحلیل روایت خنجی از اعتراض اردستانیان (ص ۳۷۰-۳۷۲)، به عنوان اعتراض دسته جمعی مردم جالب است. او در این روایت از نقش عالمان حتی عالمان همکار اصلاح‌گران در مشروعیت‌زدایی از اصلاحات پرده برمی‌دارد. به روایت خنجی، براساس حکم یکی از «فسقه قضات که از چهره چرکینش بی‌نمازی او پیدا» بود، نصف مشاع از تمام بلده اردستان وقف امور خیریه سلطانیه و در واقع متعلق دیوان شد. براساس این ادله بخش مهمی از اردستان در زمان اولجایتو وقف امور سلطانیه شده بود. خنجی سعی دارد با مقدمات عقلی و استدلال‌های منطقی و بعد با ادله شرعی - قضایی بطلان قاضی را نشان دهد. او می‌گوید مالک نصف اردستان از دوره اولجایتو تا آن زمان بیش از ده هزار نفر بوده، چگونه در زمان اولجایتو این جماعت بر «ابتیاع املاک و خرده‌ریز حصص جمع و اتفاق نمودند» و دیگر اینکه «چگونه چنین امری جلی محبوب و مختفی

مانند و هیچکس از عراق سوی آن یک قاضی طیب‌العراق ندانست و این امر اعجاب
اعجابست» (همانجا) خنجی در ادامه روایت به التجا اردستانیان به اردوی سلطانی و
دیوان‌اعلی اشاره کرده و می‌نویسد: «ارکان دولت بی‌باک و عیاش و قاضی صاحب دولت
هتاک و طیاش در جواب اردستانیان فرمود شما کیستید که به حکم حضرت
خواجه {علی} راضی نیستید بازگردید و الا بر شماشمشیر حکم می‌سازم» (همانجا) اردستانیان
پس از ناامیدی به شیخ ابواسحق بن عبدالله نیریزی فقیه، قاضی و صدر شیراز مراجعه کردند
و ایشان نیز با نوشتن نامه‌ای به خواجه علی درخواست می‌کند «چرا نواب استماع بینه
داخله از اردستانیان نمی‌فرمایند و طول ید و تصرف را اصلاً اعتباری نمی‌نمایند» (همانجا)
خنجی با استدلال حقوقی «طول ید و تصرف» رامبنای حقانیت ادعای اردستانیان و بطلان
حکم «قاضی فاسق» می‌داند. خنجی پاسخ شیخ علی مبنی بر اینکه «اردستانیان بینه داخله
ندارند» را از قول نیریزی به تمسخر گرفته و آن را موافق قوانین شرع الهی ندانسته است
(همانجا). همچنان که قبلاً نیز گفته شد، گلشنی صوفی نیز «بطلان احکام قضایی شیخ علی» از
منظر شرعی را مطرح کرده است.

خنجی در ادامه استدلال‌های عقلی و فقهی به اصل «استحقاق» در اخذ سیورغال اشاره
کرده و مدعی است توقیف سیورغال منوط به اثبات عدم استحقاق است. به سخن دیگر،
ارکان دولت قبل از توقیف سیورغال بایستی عدم استحقاق تک‌تک صاحبان سیورغال را
اثبات کنند. در این استدلال این امر نهفته است که، سیورغال‌داران موظف به اثبات استحقاق
خود نیستند بلکه دولت مدعی، باید عدم استحقاق را ثابت کند. تصاحب حقانیت صاحبان
را نشان می‌دهد مگر اینکه دولتیان خلاف آن را نشان دهند. «قبل از وضوح عدم استحقاق
قطع و توقیف آن عین ستم و بیدادست» (خنجی، ۳۶۵). شیخ علی تلاش‌های خنجی در لغو
فرمان را بر حمایت از خویشانش تعبیر می‌کند یعنی مخالفت را از امر عمومی به امر
شخصی بدل می‌سازد؛ اما خنجی این اتهام را رد کرده و مقصود خود را «تعمیم نعمت
رفاهیت نسبت با نوع انسان نه تخصیص نفس و اقارب خویش» می‌داند (همان، ۳۶۶). از
نوشته خنجی زیان تعدادی از افراد خاندانش بر اثر اصلاحات مشخص است. خاندان پدری
خنجی از دوره تیموری و قراقویونلوها جزء سیورغال‌داران بوده و خاندان مادری او نیز از
خاندان ریشه دار صاعدیان اصفهان است. خنجی اصلاحات را بیشتر مضر به حال
فرودستان می‌داند نه فرادستان و اشراف. حتی با نقد خاستگاه اشرافی خاندان ساوجی، سعی
دارد او را بی‌خبر از احوال فرودستان معرفی کند و می‌گوید «غرض ازین کلام عرض حال

حقیران مستهام بود و شما که جز تخت جا نکرده و غیر جام مالامال دولت و اقبال نخورده‌اید، شدت افتراس اضراس گرگان و حدت ذواق چماق ترکان چه دانید» (همانجا). خنجی پس از ناامیدی از شیخ علی به نزد قاضی عیسی رفته و ادعاهای خود را در یکی از منازل سهند به تفصیل با قاضی بیان نموده و استدلال‌های جدلی کرده است. قاضی نیز همچون شیخ علی علت مخالفت خنجی را به مسایل و منافع شخصی تقلیل داد. (خنجی، ۳۹۴) اما خنجی اعتراضش را در «ادای واجبات الهی» می‌داند (همان، ۳۹۸-۴۱۸).

هرچند روایت خنجی در نوع خود بی‌نظیر است اما او گاهی در استدلال‌های خود بین حقوق و اموال دولتی و شخصی خاندان ساوجی تمایزی قائل نشده است. درهم آمیختگی حد و مرز این دو، داده‌های مناسب در مشروع و محق جلوه دادن اعتراض‌شان فراهم کرده است. او مدعی است شیخ علی «املاک خلق را از دست متغلبه بیرون آورده و خویشان در آنجا تخم تملک می‌کاشت» و گزارش می‌دهد که در مدت بیست روزی که در شرا و فراهان از ولایات عراق (اراک امروزی) حضور داشته، املاک متصرفی زیادی بدست آورده و در آنها صد جفت گاو جهت زراعت بسته است (همان، ۳۰۴). بدین ترتیب هم مخالفان و هم اصلاح‌گران سعی می‌کردند ابعاد سوء استفاده شخصی اصلاحات را پررنگ کند.

از دیگر عالمان مخالف اصلاحات می‌توان به مولانا قطب‌الدین محمد محیوی و امام جلال‌الدین دوانی اشاره کرد که هر یک با نوشتن نامه و رساله مبانی استدلالی خود را در مخالفت با اصلاحات بیان کرده‌اند. از این نوشته‌ها، چیزی باقی نمانده است اما دو رساله از جلال‌الدین دوانی تحت عنوان «رساله در تحقیق عدالت» و «در بیان ماهیت عدالت» محفوظ مانده است. رساله‌های دوانی برخلاف روایت خنجی رویکرد تاریخی ندارد بلکه اندیشه‌ای است. دوانی تنها به نوشتن نامه اکتفا نکرده بلکه با فراخواندن ائمه جماعات و مردم به مساجد برای رفع ظلم دست دعا بر آسمان بلند کردند. این امر یکی از راهکارهای سنتی برانگیختن مردم علیه دولت است. رساله اول، که نام سلطان یعقوب نیز در آن آمده، از قول ارسطو اقسام سه‌گانه عدالت را بیان شده است. اولی عبادت خدا دومی

متعلق است به مشارکت بنی نوع. چون تعظیم سلاطین و تکریم علما و ائمه دین و ادای امانات و انصاف در معاملات و سیوم آنچه متعلق به ادای حقوق اسلاف مثل قضاء دیون و تنفیذ وصایای ایشان و مطلع باحکام شریعت مقدسه (دوانی، ۹۹)

عدالت سلطان را اعم اقسام عدالت دانسته است زیرا «احاطه بر تمام وجوه عدالت دارد چه پی عدالت پادشاه هیچکس را مکنت رعایت عدالت نیست» (همان، ۱۰۰) و «اگر سلطان

عدالت ورزد در ثواب و طاعت که از رعایا صادر شود شریک باشد و اگر ظلم نماید در وبال و نکال هر معصیت با ایشان مساهم» (دوانی، ۹۹).

مخالفت عالمان با اصلاحات مالی و ارضی موجب فعال شدن گروه‌های مخالف دیگر یعنی شاهزادگان و امیران نظامی گردید و به دشمنی آنان بر سر منافع سیاسی، جنبه شرعی داد. بطوریکه امیرصوفی خلیل و امیرمنصور بیگ پورناک برای قتل فجیع اصلاح‌گران محوری به فتوی عالمان متوصل شدند و با حکم «بدعت مذهب زنادقه» (منشی قزوینی، ۸۵) تکفیرشان صادر و با «مقراض خونریز بند از بند کالبدشان جدا کردند». خنجی و قزوینی به محاکمه و قتل قاضی عیسی و برادرش شیخ علی به تفصیل پرداخته‌اند.

۶. نتیجه‌گیری

پیچیدگی امور سیاسی و آمیختگی آن با منافع گروه‌های اجتماعی از یک سو، و ضعف نهادهای موجود، فساد گسترده در ساختار دیوانی، عدم رشد نخبگان طرفدار اصلاحات سبب شد تا اصلاحگر به آسانی نتواند در آن عرصه کامیاب شود.

سنت مغولی به ایجاد کانون‌های قدرت در ولایات به موازات قدرت حکومت مرکزی انجامیده بود. عالمان و صوفیان ولایات منافع خود را در پیوند با کانون‌های قدرت ولایتی/محلّی می‌دیدند. دو کانون قدرت محلّی و بومی پیوند ناگسستنی یافتند. عمال محلّی دارای قدرت نظامی و بومیان دارای قدرت اجتماعی و شرعی بودند. اختلاف عالمان با اصلاحات صرفاً تعارض درونی اهل قلم نیست بلکه ناظر بر همگرایی منافع آنها با برخی از رسوبات سنت مغولی است در برابر سنت ایرانی که از سوی اصلاح‌گران ارائه شده، موضع‌گیری می‌کرد.

نبود چارچوب دقیق نهادی، نبود دستگاه اداری موثر و اعضای کارآمد و با انگیزه در میان نخبگان اصلاحات‌باور، سبب بروز اختلاف در میان درباریان، دیوانسالاران، عالمان و نظامیان گردید. تعارض موجود موجب شد اصلاحات نه تنها در بین اقشار پایین جامعه هواداری نیابد، بلکه تلقین زمینداران و اشراف دینی و ایلی این باور را بوجود آورد که اصلاحات برنامه‌ای برای ارضای امیال و تمایلات شخصی قاضی عیسی و هوادارانش است؛ خنجی چنین نگرشی را برجسته کرده است.

در کل اصلاحات قاضی را می‌توان اصلاح‌گری جزءنگر دانست که معطوف به دگرگونی درون سیستمی است. به سخن دیگر، اصلاحات او ناظر بر حفظ و اقتداربخشی

بر ساختارهای منتظم بود که بتواند تفکر خود را در قالب این ساختارها اجرا کند. واقعیت آن است که هم‌آوا شدن با خنجی و شخصی قلمداد کردن سیاست‌های اصلاح‌گرانه او نه تنها وافی به مقصود نیست بلکه موجب پیچیده شدن شناخت عوامل و ضرورت اصلاحات یا انکار یا پنهان نمودن نیازهای اجتماعی است. در حالی که پیوند اصلاحات با بنیادهای جامعه به تعمیق ضرورت اصلاحات می‌انجامد. همچنین شخص‌گرایی اصلاحات موجب مغفول ماندن معایب و نواقص آن شده و به تبع، نارضایتی‌های اجتماعی به نارضایتی یا فزون خواهی شخصی تقلیل یافت که با قتل مصلح، اصلاحات نیز از هم پاشید. از سوی دیگر، رد انتقادات مخالفان با اتهام شخصی‌گرایی به همان نسبت آفت‌زاست. زیرا راه هرگونه انتقاد را مسدود می‌سازد. تمامی گروه‌های اجتماعی از امیران نظامی و عالمان تا توده‌های مردم از مرگ سلطان، قتل فجع قاضی عیسی و خواجه شیخ‌علی اظهار مسرت نمودند و قتل آن را نتیجه ظلم و بیداد تلقی کردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اجتناب از تکرار نگارش زیست نامه قاضی عیسی خودداری می‌شود و خوانندگان محترم به مقاله فیاض انوش رجوع کنند.
۲. نگارنده این مقاله را در سال ۱۳۹۱ تدوین کرده بودم اما چون در جریان رساله نویسی و تحقیقات خانم سیدحسین‌زاده در باره سلطان یعقوب آق‌قویونلو بودم منتظر شدم و از چاپ زود هنگام مقاله خودداری کردم تا نتیجه یافته‌های ایشان را نیز ببینم. این رساله در سال ۱۳۹۴ در قالب کتاب چاپ گردید که مورد استفاده مقاله قرار گرفت.
۳. فیاض انوش (۱۳۸۹) در مقاله‌ای دیگر، شخصیت، فعالیت و منشآت میبیدی را شناسانده است. اما متأسفانه در باره رویکرد میبیدی به اصلاحات قاضی عیسی سکوت کرده است.
۴. برای تدوین چارچوب مفهومی مقاله از چارچوب مفهومی مقاله (دین پرست - حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۷۷-۵۱) بهره گرفته ام. بخش‌هایی از این مطالب شباهت دارد.
۵. تفکر ظهور مجدد راس مائه در ایران نزدیک به دوره آق‌قویونلوها مساله ای بی ریشه نبود بلکه سابقه دیرینی داشت. بطوری که که قبلا به امیر مبارزالدین آل مظفر نیز لقب مجدد راس مائه داده شده بود. (کتبی، ۱۳۳۵: ۴۵)
۶. فیاض انوش دشمنی صوفی خلیل و قاضی عیسی را در ارتباط با جانشینی یعقوب می‌داند (همان، ۱۰۱) در حالی که به نظر نگارنده ریشه اختلافات در اصلاحات بوده نه در جانشینی.

کتابنامه

- بشیریه، حسین (۱۳۸۱)، *دیباچه ای بر جامعه شناسی ایران*، تهران، نشر نگاه معاصر.
- پتروشفسکی، ای، پ (۱۳۵۹)، *ایران در سده های میانه*، ترجمه سیروس ایزدی و حسین تحویلی، تهران، انتشارات دنیا.
- حسن زاده، اسماعیل (۱۳۷۹)، *حکومت ترکمنان قراقویونلو و آق قویونلو*، تهران، سمت.
- حسن زاده، اسماعیل (۱۳۹۰)، «ساختار ایلی حکومت های ترکمان و بی ثباتی سیاسی»، *دوفصلنامه تاریخ ایران*، دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۶۸/۵، زمستان و پاییز، صص ۹۳-۱۱۶.
- جوادسرخا، مهدی (۱۳۹۶)، «فقیه - دیوانسالاران و اصلاحات یعقوب آق قویونلو»، *دوفصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ نامه ایران پس از اسلام*، دانشگاه تبریز، سال هشتم، شماره پانزدهم، پاییز و زمستان، ۱۴۱-۱۱۹؛
- سیدحسین زاده، هدی (۱۳۹۴)، *تاریخ فراموش شده: ایران در دوره حکومت سلطان یعقوب آق قویونلو*، تهران، نشر تاریخ ایران.
- خواند میر (۱۳۶۲)، *حسیب السیر*، بکوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، خیام، ج ۴
- خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان (۱۹۹۲)، *تاریخ عالم آرای امینی*، تصحیح جان و ددز، لندن انجمن سلطنتی مطالعات آسیایی.
- رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۷۴)، «سیاست اقتصادی احمد آق قویونلو» *مجله تحقیقات اسلامی*، بهار و تابستان، صص ۱۰۱-۱۱۹.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۸۴)، *احسن التواریخ*، به تصحیح عبدالحسین نوائی، چ ۱، تهران، اساطیر، ج ۲.
- دین پرست، ولی و حسن زاده، اسماعیل (۱۳۹۲)، «اصلاحات یا قانون نامه اوزون حسن در استقرار نظم ایرانی»، *دو فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، دانشگاه تبریز، دوره ۴، ش ۷، پاییز و زمستان، صص ۵۱-۷۷
- فیاض انوش، ابوالحسن (۱۳۸۶)، «اصلاحات قاضی صفی الدین عیسی ساوجیدر دوران سلطان یعقوب آق قویونلو (۸۸۳-۸۹۶ق)»، *مجله تاریخ ایران و اسلام*، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان، سال اول، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۸۷-۱۱۰
- فیاض انوش، ابوالحسن (۱۳۸۹)، «میر حسین مبدی (مقتول: ۹۱۱ق) یک بازشناسی تاریخی»، *پژوهش های تاریخی*، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره جدید، سال دوم (پیاپی ۷)، پاییز، صص ۹۳-۱۱۶.
- گلشنی، محیی (۱۹۸۲)، *مناقب ابراهیم گلشنی*، تدوین شمله زاده احمد گلشنی، تصحیح تحسین یازیچی، انکارا، انجمن تاریخ ترک.

۴۲۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

لاور، رابرت. اچ (۱۳۷۳)، دیدگاه‌هایی درباره دگرگونی اجتماعی، ترجمه سیدکاووس سیدامامی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸)، جواهر الاخبار، تصحیح محسن بهرام نژاد، تهران، میراث مکتوب.

میبدی، قاضی حسین بن معین الدین (۱۳۷۶)، منشیات میبدی، صحیح نصرت الله فروهر، تهران، نشر نقطه / میراث مکتوب.

واصفی، زین الدین محمود (۱۳۴۹)، بدایع الوقایع، تهران، نشر بیناد فرهنگ ایران.

هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۵)، سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر علم.

Minorsky, v. (1964) "The Aq-Qoyunlu and Land Reforms", *Iranica Twenty Article*, University of tehran, pp237-241.

Barkan, Omer lutfi (1941) "Osmanli devrinde Akkoyunlu hukumdari Uzun Hasan beye ait kanunlar" *tarih Vesikalari*, Ankara, c.1, n.2, ss.91-106 ve c.3, ss.184-197.

Woods, John.E (1976), *The Aqqyunlu clan, confederation Empires*, the university of Utah press salt lack city.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی